

Beklemde zielen

SIETSE VAN DER HOEK

Beklemde zielen

Een familiegeschiedenis
van boeren en psychiaters

NOORDBOEK

© 2025 Sietse van der Hoek | uitgeverij Noordboek

Omslagontwerp en boekverzorging: Barbara Jonkers
Omslagbeeld: Wiersmaheerd te Pieterzijl (anno 1930),
Collectie Groninger Archiven.

ISBN 978 94 647 1350 3
NUR 680

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (fsc) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

INHOUD

1	Bert en Ernie van de wetenschap uit Grijskerk	7
2	Heer, boer, vrouw, liefdeprediker	17
3	In het licht	37
4	Zij weende en schreide van verdriet	55
5	De verbazende ingewikkeldheid van de vrouwenziel	74
6	Seksuele horigheid	92
7	Hoe bevrijd je een beklemd ziel?	112
8	Oorlog, Dirks nederlaag en Enno's dood	135
9	Een onvolkomen, intellectueel huwelijk	163
10	Heilige, hoer, en nog crimineel ook	189
11	Nagelaten bekentenissen	210
12	Zeker weten?	228

	Literatuur	238
--	------------	-----

Bert en Ernie van de wetenschap uit Grijskerk

INLEIDING

In *Arthur & Claire*, een Oostenrijkse speelfilm uit 2017, reist Arthur uit Wenen voor euthanasie naar Amsterdam en ontmoet daar in het hotel de Nederlandse Claire. Hij heeft ongeneeslijke longkanker, zij wil zich met pillen het leven benemen uit wanhoop over het verlies van haar dochttertje dat omkwam bij een door haar veroorzaakt auto-ongeluk. Ondanks zijn voornemen vroeg te gaan slapen om de volgende dag fit te zijn – ‘sterven is het laatste wat je in het leven kunt doen en dat wil ik goed doen’ – struinen ze tot diep in de nacht van restaurant naar coffeshop naar café door de stad en praten, praten, praten. Ook over dat ene en over de manier waarop. Ja, zij met pillen, oké.

Maar hij... als hij een echte man was... zou hij dan... niet zelf... zonder hulp van een ander?

Na in hetzelfde hotelbed wakker geworden te zijn neemt Arthur afscheid van Claire en gaat naar zijn afspraak op de levens-eindekliniek, waar hij zich bij de draaideur bedenkt. Terug in het hotel blijkt Claire al uitgecheckt te zijn, maar van het nachtelijke gesprek herinnert hij zich waar hij haar vermoedelijk kan vinden: bij het busstation waar zij de vorige dag ook aangekomen was, met de bus uit haar woonplaats Grijpskerk. Een dorp zo saai, volgens Claire, dat je er niet dood gevonden wilt worden. 'Dat is dan de perfecte locatie voor mij,' had hij gezegd. De bus naar Grijpskerk staat er al. Als ook zij is ingestapt en naast hem gaat zitten op de achterbank, vraagt hij of het de moeite loont een half jaar *Holländischunterricht* van haar te krijgen. Terwijl de bus de weg naar de Flevopolders inslaat, begint Claire de taalles met een van de voor een buitenlander moeilijkst uit te spreken woorden: 'scheepsbeschuit'.

Arthur & Claire is gebaseerd op het gelijknamige toneelstuk van Stefan Vögel en geregisseerd door Miguel Alexandre. De filmsite IMDb vat de film samen als ontmoeting tussen een *queer*, egocentrische Oostenrijker en een emotionele, open Nederlandse vrouw. Zij wordt gespeeld door Hannah Hoekstra, hij door Josef Hader.

Hoe kon Grijpskerk – een onaanzienlijk dorp met nauwelijks drieduizend inwoners aan de spoorlijn tussen Groningen en Leeuwarden – plaats van bestemming en, wie weet, van nieuwe levenslust worden in een Oostenrijkse speelfilm?

Dankzij een ruim honderd jaar oude, toentertijd wereldberoemde Oostenrijkse operette wellicht? Dat was *Lachende Erben*, lachende erfgenamen, die zich geheel afspeelt in *ein Dorf in Holland* genaamd Grijpskerk, en die enkele honderden keren is uitgevoerd in theaters in wereldsteden als Wenen, Berlijn,

Boedapest, Amsterdam en New York. Op het eerste gezicht een typisch negentiende-eeuws Weens geval, rond 1900 eigenlijk al tamelijk ouderwets. Met muziek en dans van dorpingen, met een baron, een burgemeester, een majoor en een groep soldaten, liefdesschijnbewegingen, list en bedrog, persoonsverwisselingen, een Victoriaanse moraal. En op het eind bevindt iedereen zich weer op de plek die hem of haar maatschappelijk is toegewezen. Of bedriegt de schijn? Al in de derde scène van het eerste bedrijf wordt er namelijk gezongen over een *Männerwelt* en *hoch die Frauen-Emanzipation*. En verderop doet zich iets voor wat in hedendaagse termen een flagrant geval van grensoverschrijding genoemd zou worden, wanneer een luitenant een van de jonge vrouwen op nogal intimiderende wijze probeert te versieren.

Kusje stelen

Het verhaal draait om de erfenis van de baron op zijn landgoed even buiten Grijpskerk (en natuurlijk om de vraag wie er met wie erotisch aan de haal gaat). Baron Rolf is zijn leven lang ongetrouwd gebleven vanwege een wonderlijke eis van zijn ouders omtrent de toekomstige schoondochter. Van zijn moeder moest die blond zijn, van zijn vader zwart en zelf had hij een voorkeur voor een roodharige bruid. Nu is de kinderloze baron heengegaan en wacht de dorpsgemeenschap in spanning de komst van de burgemeester af, die bij de notaris in de stad zal horen wat er in het testament staat. Intussen vraagt het dorp zich ook af wat die deftige Franse dame Poussinet en haar dienstmaagd Grete, die zich hebben ingecheckt bij herberg De Zilveren Beer, te zoeken zouden kunnen hebben in Grijpskerk. Uit een zijdelings onderonsje tussen die twee weten wij, het publiek, dat zij om bepaalde redenen van identiteit zijn gewisseld en dat Grete in werkelijkheid Margit van der Meeren heet, en dat de Française haar gezelschapsdame is.

Ha, daar heb je de burgemeester met nieuws over de nalatenschap van de baron. Er zijn twee testamenten, zegt hij. En twee erfgenamen. De ene is kind van een jeugdvriendin van de baron, de ander kind van een jeugdvriend. En nu het eigenaardige: het landgoed en de borg gaan naar degene die als eerste getrouwd zal zijn. De burgemeester is nog maar net uitgesproken of daar verschijnt een ordonnans te paard met de mededeling dat het dorp zich klaar moet maken voor de inkwartiering van een afdeling van het grenadiersbataljon onder leiding van de majoor Van den Beerenboom, bijgestaan door zijn luitenant William Brandt. Ordonnans Cyprian probeert een kusje te stelen van Elly, dochter van de nachtwaker. Wanneer de grenadiers het dorp zijn binnengemarcheerd lijkt de majoor gecharmeerd van Grete, de 'meid' van de deftige Franse dame – evenals zijn luitenant trouwens – maar al gauw blijkt de werkelijke interesse van de majoor natuurlijk uit te gaan naar de deftige Franse dame zelf. Luitenant Brandt wordt in een volgende scène (in *De Zilveren Beer*) zo vrijpostig tegenover Grete, zelfs enigszins handtastelijk, dat ze *'Hilfe, hilfe'* roept; de majoor legt zijn luitenant voor straf een dag huisarrest op. Of was het vooral een kwestie van nee zeggen en ja bedoelen? In elk geval zingen allen nu: *'Das ist der Liebe Zaubermacht, die hat ein Gott fürwahr erbacht. Sie nur allein entzückt, erquickt. Sie macht die Menschen ganz verrückt.'*

In het tweede bedrijf zie je langs lijnen die zich in den beginne al aftekenden, de paarvorming zich ontwikkelen: de majoor met de deftige dame, de luitenant met Grete, de ordonnans met het dorpsmeisje Elly. 't Is in *De Zilveren Beer* een aanhoudend geloop kamer-in-kamer-uit, vermommingen, afgeluisterde gesprekken, misverstanden. De apotheose in het derde bedrijf vindt plaats op de borg, waar de grote zaal op last van de majoor is ingericht voor een groots bruiloftsfeest. Want hij gaat huwen met de deftige Franse dame (tot haar verrassing) en hij heeft haast om dat eerder te doen dan een eventueel nog opdoemende

rivaal voor de erfenis. Tegenover de burgemeester zetten beiden hun handtekening op de huwelijksakte. Dan verschijnt ook de notaris uit de stad ten tonele. Hij heeft de twee testamenten van de baron in zijn hand. In het ene is Margit van der Meeren alias Grete de erfgename (wat ze al wist) en niet de deftige Franse dame (wat de majoor dacht). De andere gelukkige is tot zijn grote verrassing William Brandt, de luitenant. En Margit weet zeker dat, ondanks het grensoverschrijdende akkefietje in het begin, het ook van zijn kant een zaak van echte liefde moet zijn geweest en niet van hoop op mogelijke rijkdom; daarom had zij zich vermomd als gezelschapsdame. En als klap op de vuurpijl laten ook Cyprian en Elle zich met elkaar in de echt verbinden en verordonneert de nieuwe borgvrouwe van Grijpskerk dat de majoor en de deftige dame meedelen in het geërfde landgoed. Zodat er alle reden is voor het gehele bruiloftsgezelschap om nog een keer de toverkracht van de liefde te bezingen, die *'bald beglückt, bald Leiden schafft'* en die ruimte noch tijd kent. *'Sie füllt die Brust ganz unbewusst mit Seligkeit.'*

Hoe werd Grijpskerk een eeuw geleden plaats van handeling in een Weense operette?

Boerenzoon

Het kan bijna niet anders, dacht de lokale historicus Bindert Helder, dan dat een boerenzoon uit zijn dorp daar de hand in moet hebben gehad. En wel Enno Dirk Wiersma, geboren op 19 november 1858 te Pieterzijl bij Grijpskerk, kind van een klassiek te noemen noordelijk boerengeslacht. Na zijn medische opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen reisde hij, om zich verder in de zielkunde te bekwamen naar Wenen, zowel hoofdstad van een keizerrijk in verval als van een nieuwe wereld met een andere kijk op de mens, en bracht hij twee keer een bezoek aan Berlijn, hoofdstad van een opkomende wereldmacht. Na

terugkeer in Groningen werd Enno Wiersma aan de Rijksuniversiteit daar de eerste hoogleraar psychiatrie en neurologie en collega van professor Gerard Heymans, filosoof en grondlegger van de psychologie in Nederland. Samen deden ze aandacht-trekkend, internationaal geprezen onderzoek. Onder andere naar de psychologische verschillen tussen mannen en vrouwen, waarbij ze zich verbaasden over de 'ingewikkeldheid der vrouwenziel'.

Met behulp van derden lukte het Bindert Helder om in Wenen eerst de muziek van *Lachende Erben* terug te vinden (componist Carl Weininger) en daarna ook het libretto (tekstdichter Leo Stein) in München. Het idee van Bindert c.s. was om de operette in originele vorm weer op te voeren in Grijpskerk. Na raadpleging van ter zake kundigen kwam men echter tot de conclusie dat de kwaliteit ervan bij lange na niet die van bijvoorbeeld *Die lustige Witwe* van Franz Léhar (ook op tekst van Leo Stein) was en niet interessant voor een hedendaags publiek. Plaatsgenoot en veelzijdig kunstenaar Gert Sennema wist raad en suggereerde een muziektheaterstuk over die Weense operette in Grijpskerk, met daarin verwerkt het historische verhaal van de Wiersma's in Pieterzijl, Wenen, Groningen en Leiden en ook de actualiteit uit de film *Arthur & Claire*. Het script voor dat muziektheaterstuk werd geschreven door de auteur van dit boek over dezelfde geschiedenis.

Openbaar vrouwentoilet

Een gekke gedachte was het niet om bij Enno Wiersma de link te leggen tussen Grijpskerk en Wenen. Als student in Groningen had hij al blijk gegeven van zijn belangstelling voor theater en in Wenen viel hij met zijn neus in de boter – bij Freud op de divan zogezegd. Hij maakte er in de koffieuizen vele vrienden, van wie menigeen hem later kwam bezoeken in Groningen. Wenen was rond 1900 het brandpunt van vernieuwende kunst

en cultuur. Daar werd in de koffiehuisen op het scherpst van de snede gediscussieerd over politiek, filosofie en wetenschap. Daar werd de nieuwe mens geboren, de nieuwe vrouw met name, de gevoelige vrouw. Daar schokten schilders als Gustav Klimt en Egon Schiele met ongewone vormtaal en ontnuchterende mensbeelden de burgerlijke smaak. Sigmund Freud haalde doodsdrijf en seksuele drift uit de donkere diepten van het onbewuste naar boven. Wetenschappers en wijsgeren als Ludwig Wittgenstein en Karl Popper, wars van metafysische praatjes voor de vaak, proclameerden de concrete werkelijkheid en logische precisie tot basis van het denken. Met ook nog Albert Einstein in de buurt leek ieder vast punt verdwenen en kwam alles op losse schroeven te staan, inclusief de man/vrouw-verhoudingen. Zo werd Wenen het laboratorium voor de moderniteit van de twintigste eeuw. Daar broeide en giste het en daar botste het op zijn hevigst tussen de freudiaanse driften van het onbewuste en de hypocrisie in de schone-schijn-wereld van Sisi en de deftige burgerij.

Het was een periode van ingrijpende maatschappelijke veranderingen in Nederland. De tijd van de Industriële Revolutie, verzuiling, emancipatiebewegingen van katholieken, protestanten, Joden. Met tussen 1870 en 1920 de eerste feministische golf, waarbij de strijd vooral ging om kiesrecht en toegang tot het hoger onderwijs, en die in Groningen resulteerde in het eerste openbare vrouwentoilet in de publieke ruimte, op de Grote Markt. Ook was het de tijd van de zogeheten champagnelijaren voor de Groninger akkerbouwboeren; ze bleken na de Krimoorlog de korenschuur van Europa te beheren. Op die boerenbedrijven waren de verhoudingen tussen herenboer en herenboerin vergelijkbaar met die in landadellijke kringen en aanzienlijk gelijkwaardiger dan in de direct omringende wereld. Een kind dat aanleg leek te hebben voor vioolspel ging niet naar de muziekschool in de nabije stad maar minstens naar het

conservatorium in de hoofdstad; en als men Parijs de beste opleiding toedichtte ging het meisje naar Parijs. En het sprak vanzelf dat een boerenzoon uit Pieterzijl met interesse in lichaam en ziel van de mens zijn studie kon bekronen in Wenen, de stad waar de menselijke psyche was ontdekt als een interessant terrein van wetenschappelijke studie en als object van therapeutische hulp. Het was de logische uitkomst van een ontwikkeling in de voorafgaande cultuurperiode, de Romantiek, toen het gevoelssentiment om de voorrang was gaan strijden met de ratio van de Verlichting. Daarbij kwamen ook het gemoed en de psyche van de vrouw in het licht te staan.

Das Weib

Was will das Weib, vroeg Sigmund Freud zich af. Vroeg Enno Wiersma zich af. En vroeg ook diens zoon Dirk zich af. Voor een antwoord op die vraag, wist zijn Belgische vrouw Fransje, diende je onderscheid te maken tussen de seksueel actieve en de seksueel niet (meer) actieve vrouw. Vooral de oudere vrouw behoorde tot die laatste categorie, de vrouw voorbij de overgang, en zij moest op een voetstuk worden gezet. Want, eenmaal bevrijd van de last van lust, maakte ze deel uit van de elite van de perfecti. Het was een inzicht dat Fransje ontleende aan de leer en cultuur van de Katharen uit de twaalfde eeuw (zie hoofdstuk 10).

Dirk Wiersma leek in bijna alles de voetsporen van zijn vader te volgen. Studie geneeskunde in Groningen, gevolgd door psychiatrie en promotie aan de faculteit van zijn vader. Ook Dirk begon een particuliere praktijk als zenuwarts, in Leiden, tot hij benoemd werd tot psychiater bij de GGD in Den Haag. Net als zijn vader schreef hij voor gerechtelijke instanties psychiatrische rapporten over de toerekeningsvatbaarheid van verdachten van zware misdrijven. En ook Dirk werd professor. Weliswaar geen universiteitshoogleraar zoals zijn vader, maar

buitengewoon hoogleraar – in de forensische psychiatrie in Leiden en in de criminologie in Amsterdam.

In een Amsterdams café ontmoette hij Françoise ('Fransje') Verschaffelt, dochter van een met Albert Einstein bevriende hoogleraar natuurkunde te Gent. Ze studeerde biologie aan de Universiteit van Amsterdam, waar haar oom Eduard buitengewoon hoogleraar was. Zij, net gepromoveerd, wist Dirk Wiersma, die tot dan – op zijn dertigste – nog nooit een meisje gekust had, te verleiden tot een huwelijksaanzoek. Het jaar daarop trouwden ze, het jaar ook dat hij benoemd werd tot geneesheer en adjunct-directeur van het Rijksasyl voor Psychopathen te Leiden. Hoe extreem verlegen ook, het weerhield hem er niet van om gelijkwaardigheid van homoseksualiteit te bepleiten bij een geschokte justitieminister Donner, zijn baas, toen die op werkbezoek kwam bij het Psychopathenasyl.

Met vrouw en twee kinderen bracht Dirk Wiersma de bezettingsjaren door in Vesting Scheveningen. Ze droegen bij aan het artsenverzet, hielpen joodse onderduikers. Hij was fel gekant tegen het huwelijk in 1966 van Beatrix met de Duitse Claus, stichtte een school voor leerlingen met spel- en leesproblemen en zette zich in voor het onderwijs aan debielen, imbecielen, slechthorenden en moeilijk opvoedbaren.

Mystiek vaarwater

Het hoogleraarschap in de criminologie paste in de tijdgeest van de 'revolutionaire' jaren zestig en zeventig, toen alles anders moest. Dat was ook de tijd van de aankomende tweede feministische golf, die gericht was op herverdeling van de tot dan vanzelfsprekende mannelijke en vrouwelijke posities in het politiek-maatschappelijke bestel, en die het persoonlijke tot politiek proclameerde. Behalve over misdaad sec, ook die van vrouwen, publiceerde Dirk Wiersma net als zijn vader over de psychologie der seksen: *Man en vrouw, maatschappelijk en onmaatschappelijk*.